

Fryderyk Listwan

POETYKA SZKICÓW FIZJOLOGICZNYCH WŁODZIMIERZA DALA

Rezultatem wzajemnego oddziaływania i ścierania się kierunków, prądów, szkół literackich jest obumieranie bądź odsuwanie na plan dalszy jednych gatunków literackich i rodzenie się lub rozkwit innych. W tym złożonym procesie odrębne i niepoślednie miejsce zajmuje szkic oraz jego szczególny rodzaj - "szkic fizjologiczny". Szkic jest gatunkiem stosunkowo młodym, bo początkami sięgającym wieku XVIII. Jednym z jego źródeł były "listy" oraz "podróże sentymentalne". Z nich właśnie wywodzi się szkic podróżniczy ("putiewoj ocerk") i szkic obyczajowy ("nrawoopisatielnyj ocerk"). Bez tej tradycji niemożliwy byłby rozkwit w latach czterdziestych XIX wieku "szkicu fizjologicznego". Uważa się, iż drogę "szkicowi fizjologicznemu" uTORował Batiuszkw ("Spacer po Moskwie" - "Iporynka no Mockbe", 1810), który ukazał specyfikę życia oodziennego mieszkańców Moskwy oraz ich zróżnicowanie społeczne.

Ważną rolę w przygotowaniu gruntu dla "szkicu fizjologicznego" odegrał Gogol. W wielu jego opowiadaniach cyklu petersburskiego występują cechy charakterystyczne dla późniejszego szkicu z lat czterdziestych (umiejętność obserwacji, ukazanie dyferencjacji społeczeństwa, dążenie do wyróżniania "typów" będących przedstawicielami określonych warstw społecznych). Poza tym autorzy "szkiców fizjologicznych" przejmowali od Gogola pewne środki artystyczne (głów-

nie z zakresu charakterystyki postaci) oraz tematykę, a ślady Gogolowskich "Notatek petersburskich" widoczne są w szkicach Hrebinki "Dzielnica Petersburska" ("Петербургская сторона", 1844) oraz Bielińskiego "Petersburg i Moskwa" ("Петербург и Москва", 1845). i "Literatura rosyjska" ("Русская литература", 1845).

Poważną rolę w rozwoju "szkicu fizjologicznego" w literaturze rosyjskiej odegrała również literatura zachodnia. Bezsporny jest wpływ Sterne'a i jego "Podróży sentymentalnej" (1759) na powstanie gatunku "podróży" w literaturze rosyjskiej. Podobną rolę odegrał w wieku XIX francuski "szkic fizjologiczny" rozwijający się od roku 1826 ("Fizjologia smaku" Savarina) kultywowany przez Balzaka, Janina, Souliera. Większość szkiców tych autorów znana była czytelnikowi rosyjskiemu w oryginale, zaś od 1843 roku zaczęły się one ukazywać w przekładach rosyjskich. Pierwszym przejawem wpływu literatury francuskiej było ukazanie się almanachu "Nasi opisani z natury przez Rosjan" ("Наши, списанные с натуры русскими"), którego redaktorem był A. Baszucki. Wzorował się on na almanachu francuskim "Les Français peints par eux-mêmes". Almanach "Nasi" był pierwszym zbiorem rosyjskich "szkiców fizjologicznych".

"Szkic fizjologiczny" był najbardziej charakterystycznym gatunkiem literackim rosyjskiej "szkoły naturalnej". Z nim związany był okres kształtowania się szkoły, on też wyrażał główne kierunki jej poszukiwań, był jednym z elementów jej nowatorstwa.

Wśród wielu autorów "szkiców fizjologicznych" na uwagę zasługuje przede wszystkim Dał, którego obok Lermontowa (szkic "Kaukazczyk" - "Кавказец", 1841) uważać należy za współtwórcę modelu rosyjskiego "szkicu fizjologicznego". W jego ślady poszli: Baszucki ("Woziwoda" - "Водовоз", 1842), Niekrasow ("Petersburskie kąty" - "Петербургские углы", 1845, "Urządник" - "Чиновник", 1846), Grigorowicz ("Petersburscy

kataryniarze" - "Петербургские шарманщики", 1845), Hrebin-ka ("Okolica petersburska" - "Петербургская страна", oraz "Trum- niarz" - "Гробовой мастер", 1846), Willamow ("Swatka" - "Сваха", 1846) i inni, mniej znani autorzy.

"Szkice fizjologiczne" Dala były publikowane w różnych zbiorach, almanachach oraz czasopiśmie. We wspomnianym już almanachu Baszuckiego ukazał się najwcześniejszy szkic pisarza "Kozak uralski" (1842). W zbiorze Niekrasowa "Fizjologia Petersburga" ("Физиология Петербурга", 1845) zamieszczony został jeden z najlepszych szkiców Dala "Dozor- ca petersburski" ("Петербургский дворник", 1845). W tym roku w czasopiśmie "Finskij wiestnik" ukazał się szkic "Ordynans" ("Денщик"), a w rok później "Czuchońcy w Petersburgu" ("Чу- хонцы в Питере"). Wreszcie w roku 1846 w almanachu Smirdi- na "Nowosielje" opublikowany został "Chłop rosyjski" ("Рус- ский мужик").

Dla autorów szkiców fizjologicznych charakterystyczne jest dążenie do ukazania typowych bohaterów związanych z kon- kretnym środowiskiem i łączących w sobie cechy wszystkich przedstawicieli danej nacji, warstwy czy grupy społecznej. Często w celu nadania określonej postaci czy zjawisku cha- rakteru ogólnego oraz dla uwypuklenia ich reprezentatyw- ności autorzy szkiców fizjologicznych wprowadzają do swo- ich utworów bohaterów bezimiennych, a tym samym pozbawio- nych cech indywidualnych.

Dal w swoich szkicach, z wyjątkiem utworu "Czuchońcy w Petersburgu", inaczej podchodzi do zagadnienia typowo- ści. Autor "Dozorcy petersburskiego" stara się wyrazić ty- powość postaci raczej przez uwypuklenie niektórych cech indywidualnych. Tak np. cechą zdecydowaną wyróżniającą swatkę Akulinę Gierasimownę ("Masarze i brodacze" - "Кол- басники и бородачи", 1844) spośród innych bohaterów szkic- u jest jej język. Silna indywidualizacja języka swatki służy podkreśleniu jej typowości jako przedstawicielki określonej grupy profesjonalnej.

Drugą cechą charakterystyczną dla szkicu fizjologicznego jest dążenie do naukowości. Autor szkicu to przede wszystkim badacz studiujący wybrany obiekt (człowieka lub zjawisko), a dopiero potem artysta, który swe spostrzeżenia obleka w formę obrazów artystycznych. To specyficzne podejście "fizjologów" do człowieka, jak i do otaczającej go rzeczywistości, znalazło wyraz w dążeniu do obiektywizmu, w uszczegółowieniu opisów życia codziennego oraz w zainteresowaniu szczegółami wyglądu zewnętrznego postaci.

W szkicach Dala charakterystyka postaci wiąże się z jej statusem społecznym oraz ze specyfiką życia codziennego określonej grupy etnicznej, jeżeli bohater jest jej przedstawicielem. Przedstawiając czytelnikowi bohatera szkicu "Kozak uralski", Proklatowa, Dal najpierw określa jego narodowość, by potem konsekwentnie łączyć z nią cechy portretu (sylwetkę, sposób strzyżenia się). Z charakterystycznym dla życia Kozaków uralskich zajęciem - połowem ryb - pisarz łączy inny szczegół - wyraz twarzy Proklatowa. Połączenie charakterystyki Proklatowa ze specyficznymi zjawiskami z życia codziennego, z obyczajami Kozaków uralskich najbardziej uwidacznia się w opisie ubioru bohatera. Wymieniając szereg szczegółów dotyczących sposobu ubierania się Proklatowa, Dal dąży nie do ujawnienia cech charakteru bohatera, lecz do stworzenia postaci typowego Kozaka uralskiego, do ukazania jego mentalności.

Z podobną rolą opisu ubioru spotkać się można w szkicu "Czuchońcy w Petersburgu", gdzie autor kilkoma pociągnięciami pióra szkicuje portret dający pojęcie o odrębności tej grupy etnicznej. Rzadko natomiast opis ubioru w szkicach Dala służy jako czynnik podkreślający przynależność danej postaci do określonej grupy zawodowej, w czym autor "Ordynansa" ustępuje Grigorowiczowi.

Niekiedy opis ubioru łączy Dal z osobowością bohatera, czyniąc próbę powierzchownego określenia charakteru posta-

ci oraz jej przyszłości (portret Maszy, bohaterki szkicu "Masarze i brodacze").

Nieco dalej, jeżeli chodzi o łączenie wyglądu zewnętrznego postaci z jej charakterem, posuwa się Dal w kontrastowym portrecie dwóch kupców: Mirona Stiepanowicza i Jakuba Iwanowicza ("Masarze i brodacze"). Pisarz w prowadzonej równoległej charakterystyce dwóch bohaterów uwydatnia identyczne cechy ich wyglądu zewnętrznego (wzrost, kolor włosów, wyraz twarzy), w tym taki sam szczegół ubioru (frak) aby uwypuklić różnicę między nimi. Dal zwraca uwagę na takie szczegóły, które pozwalają czytelnikowi w oparciu o tekst wysnuć odpowiednie wnioski odnośnie cech charakterologicznych obydwu kupców. Tak więc stan ubioru Jakuba Iwanowicza świadczyć może o niedbałości, co potwierdza jego stosunek do gospodarstwa; "живые глаза" dowodzą, w jego przypadku, braku zrównoważenia ducha ("гулкая и нетерпелая голова" - dwa różne stany, w jakie często popadał); "сжатый рот и прикушенные губы", "чугунное лицо" znamionują człowieka silnego charakteru, nie tolerującego najmniejszego nawet sprzeciwu, czego dowodzi jego bezpardonowe, a niekiedy wręcz despotyczne postępowanie z synem Pietruszą. W przypadku Mirona Stiepanowicza pospolitość twarzy ("лицо любого извозчика") znamionuje człowieka zdolnego do najbardziej pospolitej podłości (stosunek do Pietruszy po śmierci jego ojca), zaś sposób ubierania się ("сюртук разрезной, немецкие сапоги") świadczyć może nie tyle o dbałości o wygląd zewnętrzny, ile o jego wygórowanych aspiracjach (marzył zawsze o wysokim stanowisku, odznaczeniach dających prawo do tytułu ziemianina). W bezpośrednim opisie Dal nie opatruje wyglądu zewnętrznego bohatera komentarzem własnym, określającym jego cechy charakterologiczne, lecz pozostawia wnioski czytelnikowi.

Jedną z cech wyróżniających Dalowski szkic fizjologiczny jest rozwinięty portret oparty na metaforze animalis-

tycznej. Ten typ portretu w swej rozwiniętej postaci występuje w szkicu "Ordynans", gdzie autor zestawia wygląd zewnętrzny bohatera z różnymi przedstawicielami fauny (wielbłądem, wilkiem, chomikiem, psem, bobrem).

O opartym na metaforze animalistycznej portrecie w szkicach Dala piszą A. Cejtin¹, J. Baer², A. Smirnowa³. Żaden z wymienionych badaczy nie omawia jednak tego zagadnienia w stopniu wystarczającym, nie zwraca uwagi na fakt, iż cały szkic "Ordynans" jest niczym innym, jak rozwiniętym obszernym portretem, któremu podporządkowana jest kompozycja i fabuła utworu. Szkic rozpoczyna się uwagami na temat cech poszczególnych zwierząt. Spostrzeżenia te autor czyni, mając na względzie portret bohatera, jego wygląd zewnętrzny, sposób zachowania się, jego swoistą i jedyną w swoim rodzaju "filozofię". Poszczególne scenki i opisy mają za zadanie udokumentować zbieżność cech bohatera z cechami przedstawicieli świata zwierzęcego. I tak np. pisząc o nawyku Jakuba zbierania różnych zbędnych często przedmiotów (gwoździe, guziki, kawałki cegły), Dal wyjaśnia: "В этом скопидомстве вы, конечно, узнаете хомьяка"⁴ (Т. III, 356). Pisząc o swoistym pojmowaniu przez bohatera praw własności osobistej, Dal porównuje go z wilkiem; omawiając obowiązki ordynansa, autor widzi w nim wielbłąda itd.

Szkic "Ordynans" kończy się swego rodzaju podsumowaniem, które z punktu widzenia kompozycji utworu pełni rolę klamry zamykającej. O ile początkowy fragment zawierał tylko marginesowe porównanie, o tyle część końcowa stanowi już bezpośrednie zestawienie człowieka z przedstawicielami fauny.

Ten typ portretu, a raczej jego elementy, wykorzystywali w swoich szkicach również Niekrasow i Tołbin, u żadnego z nich jednak nie obserwuje się tak rozwiniętej, obejmującej cały utwór formy porównania, jak to ma miejsce w przypadku Dala.

Do najczęściej stosowanych środków z zakresu techniki postaciowania w szkicach fizjologicznych należy szczególnie wy opis mieszkania bohatera. U Dala występuje on w szkicu "Dozorca petersburski". Stosuje go również Niekrasow w "Petersburskich kątach", Grigorowicz w "Petersburskich katarzyniarzach" czy Hrebinka w szkicu "Trumniarz". W wielu przypadkach opisy te cechuje pewien schematyzm, przynajmniej w ich początkowej części. Rzucające się w oczy podobieństwo opisów wynika z doboru identycznych szczegółów (piec, mrok, odrażający zapach, insekty). Trudno mówić tu o ewentualnych zapożyczeniach, chociaż możliwość taka nie jest wykluczona, na co wskazują daty ukazania się poszczególnych utworów. Zbieżność opisów wskazuje na wytworzenie się pewnej konwencji.

Podobieństwo dotyczy jedynie części początkowej szkiców, dalej bowiem każdy z autorów rozwija opis zgodnie z postawionym celem. Niekrasowa interesuje nie tyle pojedynczy bohater, ile jego otoczenie. Opisując dość dokładnie pokój, w którym miał zamieszkać Trostnikow, dużo uwagi poświęca Niekrasow jego przyszłym współlokatorom, stałym mieszkańcom petersburskich kątów. Dal z kolei, skupiając się na postaci samego dozorca Grzegorza, przy opisie jego mieszkania zwraca uwagę na takie szczegóły, które w pewnym stopniu ujawniają sposób myślenia bohatera, jego doświadczenie życiowe, specyficzną "filozofię" i w ten sposób wzbogacając jego portret o nowe cechy. Opis mieszkania Grzegorza nasycy Dal szczegółami, z których niemal każdy pełni określoną funkcję. Autor zwraca uwagę na przedmioty związane z zawodem dozorca (butelki z cieczą służącą do mazań słupów ulicznych), przedmioty rzucające światło na wąski krąg zainteresowań bohatera odpowiadający jego poziomowi intelektualnemu (anegdota wojenne Blüchera), czy na wierzenia (opłatek, obrazy święte, święcone jajko). Niektóre szczegóły wskazują na ulubione zajęcia Grzegorza (sposób

wieszania kozucha: wieszał go tak, by móc się ocierać o niego głową podczas jedzenia), czy na niechlujstwo wynikające z jego "doświadczenia życiowego" (niemyte garnki, brudny ręcznik).

Na podkreślenie "mądrości życiowej" bohatera Dal zwraca szczególną uwagę. Słowo "opyt" powtarza się wielokrotnie tak w charakterystyce Grzegorza, jak i bohatera szkicu "Ordynans" - Jakuba Torcegołowego. To zwracanie bacznej uwagi na filozofię bohaterów nie jest przypadkowe, bowiem poprzez ujawnienie jej specyfiki oraz poprzez przyobleczenie jej w odpowiednią szatę słowną bohaterowie szkiców Dalowskich odsłaniają swój świat wewnętrzny najpełniej. Doświadczenie życiowe bohaterów określa ich sposób rozumowania. Kierując się nim, Grzegorz nie myje garnków, ponieważ i tak się brudzą, nie sprząta we własnym pokoju, by w ten sposób wynagrodzić sobie konieczność utrzymywania porządku na ulicy, ze swego domu pędzi złodziei, lecz sam chętnie nabywa od nich różne przedmioty. Ordynans Jakub również kieruje się w życiu własną filozofią, dzieląc świat na dwie połowy - na *m y* (on, jego pan, oddział, w którym służy) i na *n i e m y* (wszyscy pozostali). Jakub posiada też własny kalendarz, zrozumiały dla ludzi z jego otoczenia. Mierzy on czas, kierując się bardziej lub mniej ważnymi wydarzeniami w życiu pułku (nominacja, przegląd, marsze, postoje, dezercja, złamanie kolby karabimu itd.). Posiada też własne określenia pogody: "На дворе холодно, хоть ружье в избу поставь, так разве чуть отпотеет; на дворе мороз, лошади всю ночь на конюшне протоптали; видно, сыро, барабан чуть слышно; кара такая, что за козырек рукой нельзя взяться; такой дождь, что ломоть хлеба из пекарни не донесешь сухим домой и пр." (T.III, 367).

Jak wynika z przytoczonego fragmentu, między specyficzną filozofią bohatera i jego językiem istnieje ścisły związek. Język w szkicach Dala odgrywa dużą rolę w technice po-

staciovania. Charakterystyka językowa jest cechą wyróżniającą Dalowski szkic fizjologiczny. Autor demonstruje całą gamę odcieni w języku swoich bohaterów. Powyższy fragment ilustruje, w jaki sposób doświadczenie życiowe bohatera przejawia się w jego języku. Porzekadła, jakich używa Jakub określając pogodę, ściśle związane są z życiem pułku. W przypadku tym język dodatkowo wskazuje na związek bohatera ze środowiskiem, w którym żył.

Dal zwraca też uwagę na "galanterię" Torcegołowego, który składa życzenia swemu panu z okazji własnych imienin mówiąc: "Ваше благородие, имен честь поздравить, я именинник" lub zwraca się do pana używając własnych form grzecznościowych: "Я изволил вам докладывать, вы изволили мне доложить" (Т.ІІІ, 366). Poprzez język ukazuje Dal także wesołe usposobienie Jakuba, który na uwagę swego pana, wyrażającego obawę o życie ordynansa, odpowiada: "ничего, сударь, что же делать, власть господня. Вот и наемднн в Грачевке мальчик утонул, а затем в тот же день вечером, опять-таки отправился с бредником на озеро" (Т.ІІІ, 366); oraz roz targnienie wyrażające się w odpowiedziach nie na temat. Oto przykład takiej rozmowy: "Яков!" - "Сейчас, сударь!" - "Яков, что ты не идешь, когда я зову?" - "Да там нельзя было бросить и отойти". "Что же ты делал?" - "Собирался было руки помыть" (Т.ІІІ, 364).

Niekiedy język postaci wiąże Dal z zawodem wykonywanym przez bohatera. Częściowo było to widoczne już w przypadku ordynansa Jakuba, lecz najbardziej ta cecha Dalowskich szkiców przejawia się w języku swatki Akuliny Gierasimowny ("Masarze i brodacze"). Opowieść o mistrzostwie swatki ilustruje pisarz przykładami jej krasomówstwa, ukazując jednocześnie ściśłą zależność między sposobem bycia Akuliny i jej mową. Tak, po krótkim opisie charakterystycznego dla bohaterki zachowania się: "Акулинушка была весела, осматривалась, оглядывалась, усмежалась, улыбалась, льстила хозяй-

ке, ласкала ее при всяком удобном случае" (Т. III, 246) następuje monolog: "Ну что же, матушка Марфа Алексеевна, ваше яблочко наливатое чай уж не зелено, доспело, дошло, нет ли у вас, матушка, какого товару для сбыта? Я бы, может статься, и кушца нашла – хорошего человека, и такого-таки хорошего, что стали бы вы жить за ним припеваючи, меня, слугу верного, поминаючи" (Т. III, 246).

Podobnie występ swatki u ojca parzeszonoego poprzedza zrób opis zachowania się Akuliny Gierasimowny: "Хитрая сваха прилетела к Якову Ивановичу. Она рассыпалась мелким бесом, обнадеживала, выхваляла Парашу, льстила самому Якову Ивановичу" (Т. III, 251).

Po tym komentarzu autorskim przygotowyjącym czytelnika następuje dłuższa wypowiedź swatki będąca popisem jej krasówstwa: "Девка, сударь батюшка, такая гордая, такая пышная, царяца настоящая, что твоя королева! Жаль ей, вишь, расставаться с девичьей долей своей, боится, сударь батюшка, теперь, говорит, у отца, у матери за пазушкой сижу, а там будут ли меня жаловать да миловать? Не раскинуть бы мне печали по плечам? И заплачет моя сердечная, как накроет бело личико-то руками, словно тучами белый месяц заволкло, а как глянет опять, моя раскрасавица, то вот ровно красное солнышко проглянуло на тебя: так вот, батюшка, рублем подарит" (Т. III, 251).

W obydwu przypadkach w komentarzu autorskim widoczne jest dążenie do stworzenia odpowiedniego rytmu, co pisarz osiąga dzięki nagromadzeniu dużej ilości czasowników podkreślających niezwykłą ruchliwość swatki oraz dzięki bezspójnikowym połączeniom wyrazów. Rytm w partiach poprzedzających monolog odpowiada rytmowi wypowiedzi Akuliny Gierasimowny. Monologi wypowiedane są jakby jednym tchem, niemniej ich rysunek intonacyjny jest bardzo urozmaicony. Język swatki odznacza się dużą melodyjnością, osiąganą głównie dzięki użyciu środków stylistycznych charaktery-

stycznych dla poezji ludowej. Najlepiej określa tę stronę wypowiedzi Akuliny sam autor słowami: "распевала", "приговаривала".

Śpiewne monologi swatki pełne są typowych dla folkloru zdrobnień, porównań-paralelizmów i epitetów tradycyjnych przeplatanych pytaniami retorycznymi i wykrzyknikami zwiększającymi ekspresję wypowiedzi. Obydwa monologi różnią się siłą ekspresji oraz ładunkiem liryzmu. W pierwszym swatka występuje jakby w roli zwiadowcy, która nie pozwala jej na rozwinięcie wszystkich możliwości. Drugi monolog prezentuje "generalny szturm" dający bohaterce możliwość wykazania się w pełni swoim krasomówstwem. Dlatego ta partia monologowa jest o wiele bogatsza w środki stylistyczne, posiada większą ekspresję. Druga wypowiedź Akuliny łączy w sobie elementy stylu bajkowego z elementami pieśni lirycznej z jakże charakterystycznym dla niej motywem płaczu dziewczyny wychodzącej za mąż nie z własnej woli. Intonacja zmienia się tu wraz z rytmem. Fragment początkowy wypowiedzi cechuje szybsze tempo, które autor osiąga dzięki podzieleniu zdania na krótkie, prawie identyczne jednostki syntaktyczne. W każdej z tych jednostek intonacja to wznosi się, to opada, by w końcu zdania osiągnąć punkt kulminacyjny, po którym następuje zwolnienie tempa. W części początkowej zdania drugiego następuje powtórzenie jednakowych jednostek syntaktycznych zakończonych takimi samymi słowami, co wprowadza pewną monotonię, a w połączeniu z takimi wyrażeniami, jak: "жаль расставаться", "не хочется" nadaje tej części charakter lamentacji. W tymże zdaniu następuje nagła zmiana rytmu (szereg krótkich członów zdaniowych). Intonacja rwie się (powtórzenie sytuacji z pierwszego zdania), by po chwili powrócić do stanu pierwotnego, bowiem znów następuje powtórzenie członów, tym razem z intonacją pytającą. Wreszcie w zdaniu ostatnim następuje dwukrotne zwolnienie rytmu wzmacniające efekt kulminacji intonacyjnej zamykającej całość.

Charakterystyczny dla języka swatki jest także ton sprzedawcy jarmarcznego zachwalającego swój towar, co pozostaje w ścisłym związku z zawodem uprawianym przez Akulinę. Ten ton podkreśla obecność w wypowiedziach bohaterki elementów jarmarcznej stylizacji gawędowej (rajok): "(...) что стали бы вы за ним жить припеваючи, меня, слугу верного, поминавчи". (Т. III, 246).

Portret Akuliny uzupełnia Dal jeszcze jedną cechą, wykorzystując w tym celu dialog. Charakterystyczna pod tym względem jest np. rozmowa Akuliny z Marfą Aleksiejewną, matką Paraszy. Dialog ten składa się z dłuższych wypowiedzi Akuliny oraz z krótkich replik Marfy Aleksiejewny i świadczy o gadatliwości swatki dążącej za wszelką cenę do uwieńczenia sukcesem swoich starań. Akulina jest stroną aktywną, nadającą ton całej rozmowie i pod tym względem wyraźnie różni się od swej interlokutorki, która ogranicza się do kilkakrotnego powtórzenia tej samej repliki: "А не знаю, матушка Акулина Герасимовна, право не знаю" (Т. III, 247).

Dal nie zawsze jednak przy charakterystyce językowej postaci wykorzystuje dialogi, mowę bezpośrednią, niezależną. Za przykład posłużyć może szkic "Kozak uralski", w którym nie występuje ani jeden dialog. Dla tego szkicu charakterystyczna jest "cytatowość". Autor szczególnie informuje o języku Markiana Proklatowa, jedynie z rzadka przytaczając jego wypowiedzi. "Cytatowość" ta przyjmuje różne formy. Niekiedy są to całe zdania lub odrębne wyrażenia, wplatane w narrację odautorską i wykorzystywane w charakterze ilustracji wypowiedzianej myśli czy potwierdzenia jej słuszności. Stosując tę formę charakterystyki językowej, Dal dążył do wykazania przynależności bohatera do danej grupy etnicznej, co wymagało użycia dialektyzmów lub barbaryzmów, w większości niezrozumiałych. Nieuniknione było więc udzielenie odpowiednich wyjaśnień. Komentarze te au-

tor umieszcza bezpośrednio w tekście; dialog niezależny takich możliwości nie dawał. Pewną rolę, jak należy przypuszczać, odegrały tu także leksykograficzne zainteresowania pisarza.

Charakterystyczne dla szkicu w ogóle, a dla szkicu fizjologicznego w szczególności, jest utożsamienie osoby autora i narratora. Autor występuje tu jako wnikliwy obserwator i uczestnik opisywanych zdarzeń, których wiarygodność podkreślana jest pojawianiem się szkicu autorskiego "ja" jako naocznego świadka. Autor szkicu występuje w roli doświadczonego przewodnika odkrywającego czytelnikowi tajemnice życia codziennego czy zwyczaje przedstawicieli różnych środowisk i narodowości.

Niekiedy Dal stwarza iluzję współautorstwa czytelnika. Iluzje te pisarz podtrzymuje stosując formy zaimków osobowych ("my s wami") czy zaimków dzierżawczych ("nasz Pietrusza"). Znacznie rzadziej Dal stwarza pozory bezpośredniego dialogu z czytelnikiem, starając się niejako uprzedzić jego pytania: "Отчего же, спросите вы, Григорий не доносил?" Оттого, что у него были свои понятия" (T.III, 351).

Pojawienie się autora często w szkicach Dala łączy się z poszczególnymi komponentami (opisy, sceny). Przejście od jednego opisu do drugiego widoczne jest w następującej formie wypowiedzi: "Оставив на сей раз эстов и латышей, взглядом собственно на чухон" (T.III, 369). To zdanie-łącznik wyraźnie określa przedmioty obydwu łączonych opisów.

Użycie przez autora w stosunku do bohatera form zaimkowych "mój", "nasz" oraz powoływanie się na osobistą znajomość z nim, jak to ma miejsce w szkicu "Dozorca petersburski", stwarza wrażenie istnienia swoistej więzi między narratorem i główną postacią utworu. Jest to więź czysto zewnętrzna, niemniej znalazła ona pewne odzwierciedlenie w podobieństwie języka autora i bohatera. Zasadniczą cechą decydującą o tym podobieństwie jest komizm, szczególnie sil-

nie rozwinięty w szkicach "Dozorca petersburski", "Ordynans" oraz "Masarze i brodacze", a więc w utworach, gdzie bardzo ważną rolę w charakterystyce postaci odgrywa język.

Właśnie szkic "Ordynans" stanowi typowy przykład narracji komicznej. Utwór rozpoczyna się zdaniem typowym dla narracji epickiej: "Говорят, в каждом человеке есть сходство с тем или другим животным – по наружности, по приемам, собственно по лицу или даже по свойствам и качествам" (Т.ІІІ, 368).

Dalej Dal pisze o francuskim rysowniku Grandville'u. Dwa początkowe zdania zawierające "neutralne" rozważania autora są, jak wynika z trzeciego, tylko swego rodzaju przygotowaniem. Trzecie zdanie kończy się wyrażeniem chęci narysowania Jakuba w postaci potwora składającego się aż z pięciu zwierząt, ponieważ, jak pisze Dal: "(...) одного недоставало – достоинства Якова слишком разнообразны" (Т.ІІІ, 368).

Komizm, zawarty już w samym zamiarze pogównania, wzmożeniu zostaje dodatkowo wyrażeniem "разнообразные достоинства", obliczonym na efekt humorystyczny. Tu następuje zmiana tonu, autor przechodzi do rzeczowych uwag na temat zwierząt. Uwagi te są kolejnym przygotowaniem do następującej po nich konkluzji: "Вот эти пять животных – вот какой сложный зверь вышел бы у меня из Якова Торцеголового; а чей хвост, чья голова, чьи руки и ноги у него, разбирайте сами" (Т.ІІІ, 369).

Dalej znów następuje przejście do narracji epickiej (opis ubioru, nawyków, ulubionych zajęć Jakuba). Opis jednego z ulubionych zajęć bohatera (oglądanie podzielowanych butów) autor kończy zdaniem: "Яков мурлыкал в такое время про себя »Растоскуйся ты, моя голубушка« или насвистывал сквозь зубы другую заунывную песню" (Т.ІІІ, 372).

Słowo "мурлыкал" zostało tu dobrane bardzo trafnie. Pełni ono dwojaką funkcję: wyraża stan zadowolenia Jakuba,

a jednocześnie nadaje odcień komiczny nie tylko ostatniemu zdaniu, lecz i poprzedzającemu je opisowi. Dalej autor przechodzi do opisu służby Jakuba, wracając do spokojnego i rzeczowego tomu: "Яков служил на веку своем у всяких господ" (Т. III, 373).

W opowieść o służbie wplata Dal anegdotę o trzech stopniach odurzenia alkoholem; "У нас принимают вообще три степени этого отвлеченного состояния: с воздержанием, с расстановкой, с расположением. При первой степени, одержимый может еще пройти подле стенки, придерживаясь за не; при второй, с расстановкой, может идти, если двое поведут его под руки, а третий будет расставлять ноги; при последней же степени, с расположением, одержимый располагается где случится и, растянувшись во весь рост, лежит бесчувственно, так что никакие силы не могут воздвигнуть его более на ноги".

(Т. III, 374)

Ефект komiczny w przytoczonej anegdocie wywołują poszczególne określenia ("отвлеченное состояние") oraz głównie gra słów. Wyraz "воздержание" (wstrzemięźliwość) zostaje skojarzony z wyrazami wywodzącymi się z tego samego rdzenia: "придерживаясь", "одержимый", lecz posiadającymi zupełnie inne znaczenie i należącymi do innej grupy morfologicznej. Rzeczownik "расстановка", który zazwyczaj kojarzy się z szykiem wyrazów w zdaniu, ze sposobem czytania czy z rozmieszczeniem przedmiotów, np. mebli, skojarzony zostaje z czasownikiem "расставлять". Dało to możliwość zastosowania go w dość nieoczekiwanym kontekście. Podobnie w przypadku rzeczownika "расположение" ефект komiczny wywołuje nieoczekiwane użycie tego wyrazu w innym kontekście. Po przeczytaniu pierwszego zdania czytelnik skłonny jest łączyć ten wyraz raczej z cechami charakteru człowieka (nastrój, skłonność do czegoś, przychylność). I tym razem następuje zamiana rzeczownika przez czasownik

"располагаться" (rozlokowywać się, układać się, rozciągać się). Dodatkowy efekt daje użycie w charakterze wyjaśnienia zwrotu "растянувшись во весь пост". We wszystkich trzech przypadkach komizm opiera się na zastąpieniu jednego słowa drugim, pochodzącym z tej samej rodziny, lecz należącym do innej grupy morfologicznej oraz na zmianie kontekstu.

Przytoczona anegdota jest swego rodzaju wstępem do opisu następującej po niej groteskowej sytuacji - "podróży" pijanego oficera, leżącego na łóżku oraz ordynansa siedzącego obok i wymachującego pocztowym dzwonkiem. Charakter tej "podróży" oddają najlepiej słowa wyjaśnienia udzielonego przez Jakuba przypadkowemu widzowi z zainteresowaniem oglądającemu tę scenę: "(...) да вот, сударь, другие сутки едем, как перестанешь звенеть, так дерется; пошел, говорит, да пошел; спросит водки - да опять пошел, вот и едем" (Т. III, 375).

Po opisie "podróży" Jakuba Dal kontynuuje swoją opowieść, podtrzymując jej ironiczny ton, a zmieniając tylko środki osiągnięcia efektu komicznego: "Долго ли, коротко ли. Яков с барином ехали таким образом и далеко ли уехали - не знаю, но этот способ езды, столь докучливый для Якова, оказался также вредным и для барина его, который, пустившись в бесконечные поездки и путешествия этого рода, вскоре волею божиею помре" (Т. III, 359).

Komiczny charakter nadaje przytoczonemu fragmentowi, po pierwsze, zastosowanie elementu stylu bajkowego (tradycyjna formuła czasowa "долго ли, коротко ли" łączona zwykle z podróżą bohatera) przy opisie bynajmniej nie bajkowej podróży, a po drugie, użycie elementu stylu ksiąg cerkiewnych "волею божиею помре", który dopełnia całości obrazu.

W narrację epicką o życiu swego bohatera Dal wplata także często porównania komiczne, których siła tkwi w

zestawieniu dwóch nieporównywalnych zjawisk (porównanie filozofii życiowej Jakuba dzielącego świat na "my" i "wy" z filozofią Kanta).

Często w szkicach Dala obraz nabiera cech komizmu dopiero dzięki pełnemu ironii komentarzowi autorskiemu. W szkicu "Dozorca petersburski" po słowach dozorca Iwana mających świadczyć o jego delikatnym obchodzeniu się z mieszkańcami różno wracającymi do domu: "У нас, сударь, был тоже такой, что все поздно домой приходил. Да хороший барин, спасибо, вот как и ваша милость, все, бывало, на чай дает" (Т. III, 333), następuje komentarz: "Заметьте: на ч а й, а не на водку; у Ивана был земляк полотер, человек довольно тонкого обращения, и у него-то Иван выучился объясняться несколько вежливо" (Т. III, 333).

Niekiedy ironiczny komentarz autora nabiera właściwej siły w kontekście poprzednich opisów. Tak np. anegdotyczny epizod walki psów o ręcznik dozorca Grzegorza Dal kończy zdaniem: "Григорий пнул еще ногою одного пса, встряхнул раза два утиральник и повесил его на свое место" (Т. III, 339); dodaje wyjaśnienie: "Он в известных случаях любил порядок" (Т. III, 339).

Ostatnie słowa nabierają właściwej wymowy dopiero w zestawieniu z opisem walki o ręcznik oraz mieszkania Grzegorza, które bynajmniej nie może świadczyć o dbałości dozorca o porządek.

Ze szczególnym środkiem, wyraźnie obliczonym na efekt komiczny, spotyka się czytelnik w szkicu "Масарже и бродаче", gdzie komizm opiera się na niezamierzonej niezgodności tytułów niektórych rozdziałów z ich treścią. Tytuły zawierają nazwy czynności charakterystycznych dla masarzy, zaś na treść rozdziałów składają się przygotowania do wesela. I tak np. rozdział IV zatytułowany został: "Изготовление окрошки и начинки", podczas gdy zawiera on opis przygotowań do wesela Pietruszy i Paraszy, a ściślej, ich pierwszego etapu - zrękówin.

Pierwiastek komiozny występuje i w bajkach, i w opowiadaniach Dala, lecz najsilniej przejawia się właśnie w jego szkicach fizjologicznych. Inną też rolę pełni komizm w szkicach niż w przypadku bajek czy niektórych opowiadań, gdzie występował on jako ważny środek budowy obrazu satyrycznego. W szkicach fizjologicznych Dal rzadko wykorzystuje komizm w takiej roli. Zjawisko to tłumaczyć należy zmianą typu bohatera, jego pozycją społeczną. Bohaterowie tych szkiców, w których pierwiastek komiozny jest najsilniejszy ("Dozorca petersburski", "Ordynans", "Masarze i brodacze"), wywodzą się z najniższych warstw społeczeństwa. Humanizm cechujący stosunek pisarza do prostego człowieka sprawił, że śmiech pozbawiony jest tu ostrza satyrycznego. Dal śmieje się z logiki swoich bohaterów, ich języka, ulubionych zajęć, lecz jest to śmiech pełen tolerancji, śmiech bawiący nie tylko czytelnika, ale i samego autora.

Jedną z ważnych cech poetyki szkiców fizjologicznych stanowiącą o specyfice tego gatunku literackiego jest afabularność oraz luźna kompozycja. Znalazła ona także odzwierciedlenie w szkicach Dala, które często, pozbawione jednego silnego rdzenia fabularnego, stają się konglomeratem luźno połączonych opisów i scenek rodzajowych. W niektórych utworach przeważają opisy ("Kozak uralski", "Czuchońcy w Petersburgu"), w innych scenki rodzajowe ("Chłop rosyjski"), a w najlepszych utworach ("Dozorca petersburski", "Ordynans") zachowana jest równowaga. Szczęśliwość fabuły oraz luźna kompozycja są, jak się wydaje, konsekwencją charakterystycznego dla autorów szkiców fizjologicznych dążenia do wnikliwej i możliwie wszechstronnej analizy wybranego zjawiska. Nagromadzenie dużej ilości szczegółowych danych, przy małej objętości utworu, pociągało za sobą konieczność uciekania się do wprowadzania wielu drobiazgowych opisów, które stają się głównym komponentem szkicu. Przy dużej ilości opisów, często nużących, szczególna rola przypada scenkom,

które wnoszą nowe elementy do portretu bohatera, stanowiąc zarazem pewne urozmaicenie i ożywiają utwór.

Scenki posiadają w szkicach Dala charakter szczególny. Ta forma w Dalowskim szkicu to jakby fragment wyjęty z utworu dramatycznego. Niemal każda zawiera swego rodzaju wprowadzenie autora, które stylem przypomina didaskalia, oraz czysto dramatyczny dialog. Tak np. jedna ze scen szkicu "Chłop rosyjski" rozpoczyna się następującymi uwagami autora: "Шесть человек крестьян убирают у помещика подвал, укладывают зелень, корни, седьмой стоит с фонарем на светлом месте у самых дверей. Люди, по-видимому, отдыхают или кончили работу; на дворе падает дождь; все стоят, облокотившись на заступы, кирки и зевают" (Т. VIII, 128).

Po tych słowach pojawiają się "aktorzy" - ziemianin i starosta - prowadząc dialog na temat korzyści płynących z uprawy warzyw. Ten teatralny charakter scenek dodatkowo podkreśla obecność widza. W przypadku omawianej scenki w charakterze widzów występują chłopci, o których była mowa w początkowym fragmencie scenki.

Tego rodzaju "scenek-spektakli" jest w szkicach Dala wiele. Obecność scenek rodzajowych w jego szkicach wiąże się z najsilniejszą ich stroną - charakterystyką językową.

Szkice fizjologiczne Dala zawierają szereg cech odróżniających je od utworów tego gatunku stworzonych przez innych pisarzy. Różnic szukać należy nie w fabule czy kompozycji, bo tu autor "Ordynansa" pozostaje wierny specyfice gatunku (szczętkowy charakter fabuły, oparcie dynamiki szkicu na przeplataniu opisów scenkami zawierającymi dialog, luźne połączenie poszczególnych komponentów). Immowację stanowi dążenie do nadawania scenkom charakteru teatralnego.

Najbardziej odrębność szkiców Dala uwidacznia się w technice postaciowania. U żadnego z autorów szkiców fizjologicznych nie obserwuje się tak silnie rozwiniętego portretu opartego na metaforze animalistycznej, żaden też nie

dorównuje autorowi "Ordynansa" w zakresie stosowania form charakterystyki językowej czy różnych rodzajów komizmu.

Bogate doświadczenie życiowe w połączeniu z wyjątkowym darem obserwacji sprawiły, że zakres tematyczny szkiców Dala jest znacznie szerszy niż szkiców innych pisarzy. Dal ukazuje życie przedstawicieli różnych warstw społecznych, grup zawodowych i etnograficznych.

Szkice fizjologiczne są niejako koronnym gatunkiem literackim Dala. Są gatunkiem najbardziej odpowiadającym talentowi pisarza-"naturalisty" kopiującego rzeczywistość. Ku temu gatunkowi proza Dala ciążyła na przestrzeni kilku dziesięcioleci. Głównie dzięki szkicom właśnie lata czterdzieste stanowią apogeum w twórczości literackiej Dala. Autor "Dozorcy petersburskiego" wniósł duży wkład w rozwój rosyjskiego szkicu fizjologicznego będącego najważniejszym gatunkiem kultywowanym przez pisarzy "szkoły naturalnej", stanowiącego ważny etap w rozwoju literatury realistycznej, stwarzającego między innymi bazę dla szkiców lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych.

PRZYPISY

¹ A.G. Cejtlin, Stanowienie realizmu w rosyjskiej literaturze, Moskwa 1965, s. 158.

² J. Baer, Władimir Iwanowicz Dal as a belletrist, Hague and Paris, 1972, s. 120.

³ A. Smirnowa, Dal i naturalnaja szkoła, Saratow 1972, s. 95 (kandydatskaja dissertacyja).

⁴ Wszystkie cytaty zaczerpnięte zostały z dziesięciotomowego wydania utworów Dala. W celu uproszczenia przy każdym cytacie podane zostaną numery tomów i stron. Zob. W.I. Dal, Połnoje sobranije soczinienij w diesiaty tomach, Spb. 1897-1898.

Фридерик Листван

ПОЭТИКА ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ОЧЕРКОВ ВЛАДИМИРА ДАЛЯ

Статья содержит анализ художественных особенностей очерков Даля. Рассматривая отдельные вопросы поэтики далевских очерков /документализм, стремление к научности, характеристика персонажей, сюжет и композиция/, автор сопоставляет их с произведениями других писателей. В статье подчеркиваются те черты очерков Даля, которые резко отличают их от других "физиологий" и позволяют утверждать, что в этой области литературы автор "Денщика" занимает особое место.